

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМИ
У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАЦІ**

© Байбакова І., 2004

У статті досліджено проблему створення української терміносистеми в новій галузі України – соціальної праці. Одним з конструктивних методів цього процесу є укладання англо-українських термінологічних тлумачних словників з використанням перекладу термінів як джерела. Такий підхід розкриває лінгвістичні особливості цієї терміносистеми, а також шляхи і певні труднощі перекладу, пов'язані з психологічними, соціальними і культурними реаліями.

The development of Ukrainian terminological system in the field of social work that is new in Ukraine is investigated in the article. One constructive approach is to explore professional language via compiling English-Ukrainian terminological dictionaries using translation as a resource. It reveals linguistic peculiarities, ways and certain challenges related to social, psychological and cultural context.

Уже друге століття професія соціальної праці тріумфально посідає чільне місце у країнах Західної Європи, Канади, США. Відповідно зростає і розвивається мова цієї галузі. Це є позитивним явищем, результатом міцних зв'язків з іншими професіями і сферами суспільства, кожна з яких має свою мову і термінологію. Але це, загалом, позитивне явище, має і складні моменти. Для того, щоб соціальні працівники могли висловити себе в найефективніший спосіб і зрозуміти своїх колег й інших професіоналів, вони повинні бути знайомими із щораз більшим і дуже різноманітним масивом складних термінів суміжних професій. Другою проблемою є труднощі у спілкуванні в межах самої професії, наприклад, соціальний працівник, який працює у сфері політики, не використовує словник соціального працівника на практичній клінічній роботі. Також створює проблеми велика кількість теоретичних досліджень з певною власною термінологією, через що, наприклад, соціальні працівники-практики з психодинамічною орієнтацією можуть мати труднощі, інтерпретуючи слова, які вживають їхні колеги з біхейвіористською, екзистенціальною чи пізнавальною спрямованістю.

В Україні професія соціальної праці лише розпочинає свій поступ. До певного часу функції соціального працівника виконували професіонали, які працювали в галузі освіти, медицини, служителі церкви, члени родини, друзі. Виникнення нової професії відразу поставило завдання створити українську термінологію в цій галузі.

Говорячи про термінологію, лінгвісти вказують, що термін є невід'ємним елементом системи, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між якими існує обов'язковий і постійний зв'язок. Сукупність зв'язків у межах такого цілого визначає його структуру. Таким чином, системність – це одна з найважливіших умов існування терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, які адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності [4, с. 99].

Одним з конструктивних шляхів створення української термінології є укладання перекладних англо-українських термінологічних словників. Саме переклад сприяє виникненню та розповсюдженню еквівалентів лексичних одиниць, які або одночасно запозичуються кількома мовами з одного джерела, або проходять кілька проміжних етапів послідовного запозичення у межах того чи іншого ланцюга мов. Отже, переклад не лише передає певну інформацію засобами іншої мови, але й аналізує можливості мови перекладу. І якщо у мові перекладу бракує необхідних лексичних одиниць, саме перекладачі намагаються створити відповідний лексичний еквівалент у мові перекладу, коли вони натрапляють на лакуни [1, с. 18].

Укладання двомовного термінологічного тлумачного словника в галузі соціальної праці проходило наступні етапи: 1) найуживаніші терміни англійською мовою (понад 1000 термінів) отримали за допомогою наскрізного частотного добирання з підручників, посібників із соціальної праці, монографій, фахових журналів, вербального фахового спілкування. За основу добору та формування терміносистеми брався фактор поширеності терміна в інших мовах та показник його вмотивованості; 2) визначали відсоткове співвідношення інтернаціональних і національних елементів як орієнтир для добору в українській термінології синонімічних варіантів термінологічних одиниць; 3) перекладали терміни на українську мову.

Стосовно побудови словника прийнято таку структуру словникової статті:

Англійський термін	Український еквівалент
Тлумачення терміна англійською мовою	Тлумачення терміна українською мовою

Англійські терміни та їхні українські еквіваленти були розташовані у словнику як за алфавітним, так і за гніздовим принципом, що полегшує та прискорює пошук потрібного слова.

З погляду системної теорії в межах лінгвостилістики термінологію галузі соціальної праці можна характеризувати як лексико-тематичне поле "Social Work" ("Соціальна праця"), яке поділяється на лексико-тематичні субсистеми: "Social work with children and families" ("Соціальна праця з дітьми і сім'ями"), "Human behaviour in social environment" ("Поведінка людини у соціальному оточенні"), "Interpersonal communication skills" ("Інтерперсональне уміння спілкування"), "Social work practice" ("Практика соціальної праці"), "Social welfare policy" ("Політика соціального забезпечення"), "Counseling" ("Дорадництво"), "Violence in the family" ("Насильство в сім'ї") тощо.

Після визначення основного лексико-тематичного поля і його субсистем логічним кроком був вибір термінів з кожної підсистеми. Цей процес проілюструймо прикладом субсистеми "Family" ("Сім'я"). У процесі дослідження виявлено, що лексико-тематична субсистема "Сім'я" складається з нейтральної загальноновживаної лексики англійської мови, яка стає термінологією під впливом семантичного оточення поля "Соціальна праця". Важливим є те, що в межах лексико-тематичної підсистеми "Сім'я" виділяються дві групи термінів: терміни з інгерентною позитивною конотацією і терміни з негативною конотацією. Це відповідає специфіці соціальної праці: визначення проблем у певній сфері життя і методів подолання їх. Таким чином, визначено лексико-тематичні групи (ЛТГ) "Troubles" ("Проблеми") і "Welfare" ("Благополуччя"). У ЛТГ "Troubles" зібрано такі терміни, як 'neglect' (нехтування), 'abuse' (кривда), 'alienation' (відчуження), 'poverty' (бідність), 'loss' (втрата), 'violence' (насильство), 'conflict' (конфлікт), 'inequality' (нерівність), тощо, а до ЛТГ "Welfare" віднесено терміни 'welfare' (благополуччя), 'care' (опіка), 'protection' (захист), 'family court' (сімейний суд), 'social assistance' (соціальна допомога), 'adoption' (усиновлення), 'therapy' (психотерапія), 'foster care' (прибрана опіка), 'shelter' (притулок) та інші терміни. Таким чином проаналізовано всі лексико-тематичні групи терміносистеми.

Наступну стадію дослідження присвячено описові структури терміносистеми соціальної праці. Загалом, з погляду структури всі терміни поділяють на дві великі категорії – однокомпонентні й багатокомпонентні. Однокомпонентні терміни галузі соціальної праці займають приблизно половину обсягу терміносистеми. Це, наприклад, такі терміни, як 'addiction', 'custody', 'insecurity', 'individualism', тощо. Багатокомпонентні терміни переважно складаються з термінів, які мають два компоненти, рідше – три компоненти.

Найпродуктивнішими структурними моделями в галузі соціальної праці виявилися такі терміни з двома компонентами:

- Noun+Noun (N+N), наприклад, 'facilitator role', 'family planning', 'family court', та інші;
  - Adjective/Verb (ing) + Noun (Adj/V(ing)), наприклад, 'nuclear family', 'nursing home', 'basic needs', та інші.
- Менш продуктивні моделі складено термінами з трьома компонентами:
- Noun+Noun+Noun (N+N+N), наприклад, 'attention deficit hyperactivity disorder'.

У процесі аналізу виявилось, що специфіка англомовної терміносистеми в галузі соціальної праці полягає у тому, що її складено з 1) великої кількості термінів у формах, які має повсякденна лексика у загальній мові, наприклад, 'abuse', 'extended family', 'caregiver', 'intervention', 'liberty', 'addiction' тощо; 2) великого масиву лексики, запозиченої з інших суміжних галузей науки: з психології, наприклад, слова 'affect', 'behaviorism', 'aggression', 'anger', з соціології – слова і словосполучення, такі, як 'balance of power', 'civil rights', 'civil disobedience', 'liberalism', 'pluralism', із галузі законодавства і права, такі терміни, як 'delinquency', 'incarceration', 'on parole', з медицини, такі терміни, як 'Alzheimer's disease', 'depression', 'cerebral palsy', з економіки – 'revenue sharing', 'income', 'value-added tax', 'zero-based budgeting', тощо. Це можна пояснити тим фактом, що сам термін 'соціальна праця визначається за словником Коллінза як "оплачувана професійна діяльність, яка скерована допомогти людям подолати проблеми у різних сферах їхнього життя..." [6], що і вимагає залучення суміжних галузей для розв'язання різноманітних життєвих проблем людини.

Ця специфіка терміносистеми у сфері соціальної праці стає дуже важливою для перекладу англійських термінів на українську мову під час створення української терміносистеми. Справа в тому, що дуже часто слово, що належить до загальноновживаної лексики, коли стає терміном у певній галузі, а саме у галузі соціальної праці, змінює своє значення або доповнює денотат певним конотативним значенням. Візьмемо слово 'crisis', що перекладають на українську мову словом "криза". Як загальноновживане слово, воно означає складну катастрофічну подію чи становище, а як термін у соціальній праці, ця лексична одиниця розширює своє значення за рахунок таких конотацій 1) "внутрішнє переживання емоційної зміни та занепокоєння", і це визначення широко вживається в психології і психотерапії, 2) "катастрофічна подія, що підриває певні суттєві функції соціальних інституцій", дефініція, поширена серед понять соціологічного напрямку. Або термін 'withdrawal' як загальноновживане слово перекладається "відхід", а як термін у словосполученні 'withdrawal symptoms' має значення "симптоми відміни", і це стосується проблеми у залеженні від наркотиків. Таким чином, необхідно було ввести до словникової статті не лише переклад, а й дефініції термінів, щоб визначити специфіку саме професійного вживання.

Певні труднощі виникли під час перекладання англійських термінів через те, що не існувало таких реалій у соціальній праці в Україні, які були присутні у відповідній галузі в країнах Канади, Англії, США. Наприклад, нам нічого не говорили такі реалії соціальної праці, як 'foster family', 'counseling', 'outreach', вони не мали аналогів у нашому житті. Як їх перекладати?

За правилами термінотворення в лексикографії існують такі шляхи введення нових термінів: 1) використання внутрішніх ресурсів мови, 2) пряме запозичення терміноелементів: а) повне запозичення б) неповне запозичення і 3) введення неологізмів. У наведеному вище конкретному випадку ми переклали терміни, використавши внутрішні ресурси української мови. Словосполучення 'foster family' ми переклали як "прибрана сім'я", термін 'counseling' – як "дорадництво", термін 'outreach' – як "сягання". Ми вважаємо, що, перекладаючи терміни з однієї мови на іншу, ми повинні, насамперед, намагатися подати переклад у межах системи мови, на яку перекладаємо (у контексті цільової мови), щоб мова не була занадто перенасичена запозиченнями, не зруйнувала свою власну систему і не загальмувала національно-мовні процеси розвитку. Американський лінгвіст Е. Селпір писав про дрейф мови, як генетичну програму, закладену в структуру мови, і застерігав, що будь-які перебільшені штучні втручання негативно впливають на її розвиток [5]. У цьому контексті не можна погодитися з деякими науковцями, які вживають у своїх дисертаціях і монографіях занадто багато транслітерованих запозичень, до того ж абсолютно недоречних, через те, що існують українські аналоги цих слів. Цікаво запитати, чому словосполучення "облігаторні лапки" із запозиченим з англійської мови і транслітерованим словом 'obligatory' є кращим, ніж словосполучення "обов'язкові лапки" з українським словом. Можливо, таким чином дослідники додають "наукового звучання" своїм працям? В англійській мові існує навіть термін "gobbledegook", який означає "псевдонауковий", коли наукові дослідження - це праці, основною цінністю яких є величезна кількість запозичених іншомовних термінів. Безперечно, існує певна кількість запозичених слів і термінів у будь-якій мові, це – один з шляхів збагачення мови, але будь-яке запозичення має свою економічну, політичну чи лінгвістичну історію. Наприклад, слово чіп, запозичене з англійської мови (chip), у перекладі складається з багатьох слів, і через мовну економію воно і прижилося, слова комп'ютер і бізнес увійшли майже у всі мови через бурхливий розвиток економіки й техніки саме в країнах, в яких народилися ці слова. Деякі запозичення приходять до інших мов як елемент інтелектуалізації мови, наприклад, греко-латинські запозичення. Але й у цьому випадку потрібно зауважити, що цей процес не повинен бути огульним явищем. Кожна мовна одиниця має бути об'єктом окремого мовно-культурного розгляду, бо, як показує практика, не всі й не більшість запозичень здатні інтелектуально впливати на мовця. Особливо цей процес стосується періоду сьогоденного масового, подекуди безсистемного впровадження, а властиво кажучи – напливу інколи бездарних лексичних "наповнень". У такому випадку може мати місце процес протилежний процес відносно інтелектуалізації [2]. Таким чином, інтенсивні пошуки мовних удосконалених варіантів у рідній мові і використання їх у мові професіоналів мають збалансувати той потрібний відсоток запозичень з іноземних мов в українській мові, чого ми і намагалися дотримуватися при укладанні термінологічного словника.

Наступним складним моментом у перекладі англійських термінів на українську мову є занадто буквальний переклад слів. Наприклад, такі терміни в англійській мові, як 'session', 'therapy', 'intervention', 'philosophy' не можна перекладати буквально - 'сесія', 'терапія', 'інтервенція', 'філософія', ці переклади не відбивають значення, яке міститься в англійських термінах фаху. Слово 'session' означає в галузі психології, соціальної праці "психотерапевтичний сеанс" чи "зустріч", слово 'therapy' – "психологічна і соціальна терапія", слово 'intervention' – "професійне втручання", а слово 'philosophy' – "концепція". Такі терміни можна зрозуміти лише з контексту, хорошою обізнаністю з фахом, і лише тоді переносити їхнє значення у словникову статтю.

У процесі створення української термінології в галузі соціальної праці виникла проблема заміни образливих слів і термінів нейтральними. Слова набули негативного значення, негативної конотації через соціальні стереотипи негативного ставлення до певної категорії людей. Наприклад, слово "інвалід" зафіксувалося у свідомості людей з негативною конотацією через те, що таких людей вважали непотрібними у суспільстві, свого роду баластом. Щоб вийти з цього ганебного кола стереотипів, англійське слово 'invalid' замінюється на слово 'disabled' – 'неповносправний', яке немає негативної конотації, і в українській мові термін 'неповносправний' починає функціонувати замість терміна 'інвалід'. Те саме стосується таких слів, як 'сліпий', 'глухий', 'божевільний', які в контексті професії соціальної праці повинні заступатися такими словами, як "люди із слабим зором, чи втратою зору", "психічно ослаблені" тощо. Це явище з погляду лінгвістики було науково сформульоване у гіпотезі вчених-лінгвістів Е. Сапіра і Б. Ворфа, яка стверджувала, що саме людські мови визначають соціальну структуру суспільства, а не навпаки, і ця структура є різною і не зіставною в різних мовах.

Під час укладання словника дуже важливим було не потрапити ще до однієї пастки стереотипів. Існує такий термін ейджизм (ageism) – стереотипи про старіння. Наприклад, у словосполученнях, які висловлюють поняття старіння, домінують прикметники з негативною конотацією: наприклад, якщо словосполучення 'старе вино', 'старий сир', 'старовинні картини' вживаються з позитивною конотацією, то словосполучення 'стара людина' має негативну конотацію. Дуже рідко вживаються позитивні означення з поняттями старості (зрілий, мудрий, експерт, ветеран). Р. Несел подає 75 термінів ейджизму, серед них 'goat' – 'цапина шкура', 'toothless' – 'беззубий', 'denigrate' – 'пліткар'. А прикметник 'старий', який ставиться перед іншим словом, робить будь-яке словосполучення більш образливим: 'старий дурень', 'стара баба', 'старий осел' [6].

Таким чином, створення термінології нової галузі є складним тривалим процесом, який залежить великою мірою від соціальних, політичних, психологічних, культурних і лінгвістичних факторів, або, як ми говоримо, від лінгвістичних і екстралінгвістичних чинників. Треба також дуже ретельно вивчати і

соціальний, і мовний контекст для того, щоб правильно визначити значення терміна. Від тих, хто створює нову термінологію, терміносистему, залежить дуже багато: як вони назвуть те чи інше поняття, так воно в цій формі і почне функціонувати в мові і відповідно в професії і суспільстві.

1. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. *Основи термінотворення*. – К.: Вид-во “KM Academia”, 2000. – 216 с. 2. Лецук Т.Й. *Інтелектуалізуюча роль греко-латинських лексичних запозичень в германських мовах*. // Вісн. НУ “Львівська політехніка”, 2000. – № 381 – С. 47–50. 3. Грінченко Б. *Словарь української мови*. – Київ, 1909. – Т. 3. – 506 с. 4. Leicik V. *Modern Trends in the Internationalization of Terms // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning*. – Vienna: TermNet, 1994 – P. 97–104. 5. Quinn and Tomita. *Elder Abuse and Neglect – N.Y.*, 1997 – P. 59–189. 6. *Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality*. Ed. by D. Mandelbaum, Univ. of California Press, 1949. – 212p. 7. *Collins English Dictionary. The authority on current English*. – Harper Collins Publishers.– Glasgow, 1995. – 1791 p

УДК 808.3-16.4

Вікторія Іващенко

Інститут української мови НАН України, м.Київ

КОНЦЕПТ І КОНЦЕПТОСФЕРА В ТЕРМІНАХ МЕТАПОНЯТТЄВОГО ОПИСУ

© Іващенко В., 2004

У статті йдеться про метамову лінгвокогнітивного та формально-лінгвістичного описів концептуальних структур, а також окремо взятих концептосфер. Визначено коло метаєдиниць такого опису, систематизовано основні термінопоняття лінгвоконцептології в їхній структурній залежності.

The paper is about metalanguage in linguistic cognitive and formal linguistic description of conceptual structures as well as separately taking conceptual spheres. The bulk of metaunits of such description is determined. The main terminological notions of the lingual conceptual science in their structural dependence are systematized.

Проблема лінгвокогнітивного та формально-лінгвістичного опису як самих концептів (особливо наукових), так і функціональних сфер (фрагментів знання / пізнання, що корелюють із тією чи іншою галуззю людської діяльності), які вони профілюють, у контексті сучасних напрямків дослідження видається доволі актуальною. На жаль, на сьогоднішній день цей аспект залишається поза увагою вітчизняних мовознавців.

Подібний стан речей зумовлено відсутністю єдиної метамови для такого опису. Саме пошук *проміжної структури / мови: логічної, семантичної, сублогічної, метамови культури* (Н.Д. Арутюнова), *метамови фреймів і сценаріїв* (А.М.Баранов), *lingua mentalis семантичних примітивів* (А. Вежбицька) і т.ін., через посередництво якої може бути описаний той чи інший концепт, як зазначає О.О.Селіванова [1, с.124–125] (а також його когнітивна сфера, яку він профілює – В.І.), стає актуальним для всіх концептуальних досліджень. У сучасних наукових працях, за спостереженнями О.С.Кубрякової, таку мову-посередник кваліфікують також як “*репрезентаційну систему*” (або “*систему репрезентацій*”), “*мова думки*” (Дж.Фодор), “*ментальна метамова*” (Д.Еванс) тощо [2, с.63–64]. І.Б.Штерн визначає її як “*поняттєву*” метамову, за допомогою якої можна здійснити семантичне тлумачення слів, речень і текстів [3, с.191]. В.П.Руднев¹ та Л.Новіков називають таку структуру мовою “*другого рівня*”, або “*надмовою*”, яка, на відміну від “*мови-об’єкта*”², будується як термінологічна система [4; 5, с.21–25].

¹ В.П.Руднев розрізняє також м’які та жорсткі метамови. До м’яких дослідник відносить метамови *математичної логіки, фонології* (основними одиницями є бінарні опозиції диференційних ознак фонем: голосний – приголосний, губний – зубний тощо), *структурної лінгвістики* (важливу роль також відіграють бінарні опозиції: синтагматика – парадигматика, мова – мовлення, синхронія – діахронія), *генеративної поезики* (елементами метамови є поняття теми і засобів виразності, а також самі ці засоби виразності – контраст, варіювання тощо), *мотивного аналізу* (має лише один термін – мотив); до жорстких (пов’язаних з ідеями формалізації знання на основі електронних систем, теорії інформації та кібернетики) – метамови *математичної лінгвістики, семантики можливих світів* тощо [4].

² Мову-об’єкт, або мову “першого рівня”, утворюють знаки, за допомогою яких позначають об’єкти “нульового рівня” (тобто предмети об’єктивної дійсності, їхні властивості та відношення, що самі не продукують мовних знаків) [5, с.21–25].